

ԿԱՐԻՆԵ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը հայոց նորագույն պատմության ողբերգական էջերից է: Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքի անկայունությունը, որն առավել ցայտուն էր դրսևորվում դավաճներում, և արտաքին քաղաքական կյանքի ձախողումները պատճառ հանդիսացան 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությանը: Պարտվելով այս պատերազմում, հայերը կորցրեցին ոչ միայն հայկական հողերը մեկ միասնական պետության մեջ միավորելու բացառիկ հնարավորությունը, այլև նորանոր տարածքներ զիջեցին թուրքերին, կրեցին հսկայական նյութական վնասներ, տվեցին մեծաթիվ մարդկային զոհեր և վերջապես զրկվեցին անկախ պետականությունից:

Բացառիկ ժանր հետևանքներ ունեցավ այս պարտությունը Ալեքսանդրապոլի դավառի բնակչության համար: Բայց բանակի բարոյալքման, բնակչության խուճապի, իշխանությունների անգործության հետևանքով թուրքերը հեշտությամբ գրավեցին Ալեքսանդրապոլն ու դավառը, որը վեց ամիս պահեցին օկուպացիայի դաժան ուժի մի պայմաններում: Այսպես, դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի և 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրերի համաձայն Ալեքսանդրապոլի դավառը մնում էր Հայաստանի կազմում: Թուրքերն այստեղից հեռացան միայն 1921 թ. ապրիլի 22-ին:

Կարսի անկումից հետո հայոց զորքն անընդունակ գտնվելով դիմադրություն ցույց ապա թուրքերի ճնշմանը, քայլ առ քայլ նահանջելով՝ կանգ է առնում Ալեքսանդրապոլից 18 կմ հեռու գտնվող Ղզըլ-Չախչախ գյուղում, Շիրակի նահանգապետ Կարո Սասունու վկայությամբ՝ «չնայած հայկական զորքի թիվն այստեղ հասնում էր տասը հազարի, բայց այն ավելի շուտ ամբոխի էր նմանվում, քան բանակի՝ պարտվածի հոգեբանությամբ և մինչև սրտի խորքը հուսահատված»¹։

Ոչ կառավարության կոչերը՝ ուղղված ժողովրդին, և ոչ էլ Շիրակի նահանգապետությանը հենթակա Արտակարգ մարմնի կոչերը՝ ուղղված հրամանատարներին՝ տեղի կանգնելու իրենց զորքին, արձագանք չեն գտնում։

Դեպքերի ականատես և մասնակից անհայտ գրողի օրագրում կարդում ենք. «Դասալքությունը սոսկալի չափերի է հասնում։ Գիշերները զինվորները հարյուրներով են փախչում։ Զորքի բարոյական կորուվր բավականին ընկած է, զորավարից սկսած մինչև հասարակ զինվորը ոչ միայն դիմադրելու, առաջ խաղալու հույս չունեն, այլև հավատացած են, որ ամեն բան վերջացել է։ Բարելոնյան խառնակություն է տիրում։ Մեր բանակը չի կռվում և օր առաջ շտապում է տուն հասնել, որպեսզի թշնամուն չհանդիպի»²։

Թուրքերը տեսնելով հայկական բանակի վիճակը, զոնդացրային կրակով մշտական վախի մեջ են պահում նրան։ Վերջինս, լիովին կորցնելով հավատն իր ուժերի նկատմամբ, միակ ելքը տեսնում էր զինադադարի մեջ։ Ընդ որում դրան սպասում էին հասարակ զինվորից մինչև հրամանատարը։ Այս վիճակն անկարող էին փոխել կառավարության և պառլամենտի անդամների, մտավորականների և կուսակցություն-

1 Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», թիվ 7, Բոստոն, 1926։

2 «Աղատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրեր», Երևան, 1993, էջ 109։

ների կոչերը, որոնցով ժողովրդին զենքի էին կոչում, ձեռնարկում վերականգնել բանակի ոգին ու կորուսված հույս ունենալով եթե ոչ գրավել, ապա գոնե թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնել և ոչ նվաստացուցիչ պայմանագիր կնքել: Վիճակը չի փոխում նաև կառավարության անդամների գալուստը Ալեքսանդրապոլ: Դեռևս հոկտեմբերի 14-ի ձախողված հարձակումից հետո Ալեքսանդրապոլ էին եկել հաղորդակցության նախարար Զամալյանն ու լուսավորության նախարար Ղազարյանը, որոնք պետք է աշակցեին հրամանատարությանը և տեղական իշխանությունների հետ լուծեին բոլոր խնդիրները: Նոյեմբերի 1-ից նրանց են միանում քսանից ավելի զործիշներ՝ զինվորական նախարարը, սպարապետ Նաղարբեկյանը և պառլամենտի անդամներ: Նույն օրը նրանք մեկնում են Ղզըլ-Չախչախ՝ տեսնելու զորքի վիճակը: Նոյեմբերի 2-ին վերադառնալով այնտեղից՝ վերջիններս հայտարարում են, որ եղած զորքով որևէ լուրջ զործողություն կատարելն անհնարին է, և որ միակ ելքը զինադադարն է: Նոյեմբերի 2-ին թուրքերը որոշում են դիմել զինադադարի, որով հայերին առաջարկում են սկսել հաշտության բանակցություններ: Նոյեմբերի 3-ին Հայաստանի կառավարությունը ևս որոշում է կայացնում պատերազմական զործողությունները դադարեցնելու և հաշտության դիմելու մասին³:

Նոյեմբերի 4-ին արդեն առանց դիմադրության թողնվում է Ղզըլ-Չախչախը, որն էլ ավելի է մեծացնում խուճապը: Խուճապը ցրելու և նահանջը կարգավորելու ջանքերը արդյունք չեն տալիս: Ավելին, խուճապը տարածվում է զինվորական և քաղաքացիական բարձր իշխանությունների շրջանում: Չնայած կառավարության որոշմանը, այն է՝ թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելու դեպքում քաղաքում պետք է մնան քաղաքացիական վարչության անդամ-

3 22 ՀԿԳՖ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, թթ. 32—33:

4 22 ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 74:

ները, շրջանային ինքնավարութեան նախագահը, վարչութեան անդամները և ընդհանրապես բոլոր պաշտոնյաները, նոյեմբերի 5-ի լուսաբացին թողնում են քաղաքը՝ մատենելով այն անիշխանութեան, թաւանի, ավերման ու հրդեհման:

Այս ամենից հետո միայն զորավար Սիլիկյանի թույլտվութեամբ ընտրվում է տասնհինգ հոգուց բաղկացած կոալիցիոն մարմին՝ էւոն Սարգսյանի գլխավորութեամբ, որը պետք է ձեռնամուխ լիներ քաղաքի գործերի կարգավորմանը: Էւոն Սարգսյանը նշանակվում է նաև Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ խորհրդականներ ունենալով Ենովք Միրաքյանին և Պ. Շերմազանյանին⁵:

Քաղաքի զինվորական և քաղաքացիական իշխանութիւնների փախուստը է՛լ ավելի է մեծացնում անիշխանութիւնն ու խուճապը: Ստեղծված իրավիճակում նոյեմբերի 5-ի լուսաբացին բոլշևիկները, դուրս գալով բանտից, փորձում են իրենց ձեռքը վերցնել իշխանութիւնը՝ կարծելով, թե դրանով կկասեցնեն թուրքերի առաջխաղացումը, քանի որ, ըստ իրենց, թուրքերի նպատակը միայն դաշնակցական կառավարութեան տապալումն էր⁶: Սակայն Սեպուհը բոլշևիկներին սպառնում է ձերբակալութեամբ, և վերջիններս հարկադրված անցնում են ընդհատակ: Նոյեմբերի 6-ին Ալեքսանդրապոլում հաստատվում է զինադադար, որի համաձայն հայկական զորքերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով՝ Արփաշաից առնվազն 15 կմ արևելք պետք է քաշվեին, քայց քաղաքը չպետք է գրավվեր թուրքերի կողմից, այլ միայն բերդն ու կայարանը⁷: Զինադադարը կնքվում է տասնօրվա պայմանաժամով, որին պետք է հետևեին հաշտութեան բանակցութիւնները: Ակնհայտ էր, որ բանակցու-

⁵ Նույն տեղում, գ. 448, թ. 1:

⁶ ՀՀ ԶԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ծ. 2, գ. 189, թ. 3:

⁷ Լազյուն Հ., Հայաստանը և հայ դատը ըստ ղաշնագրերու, Գահիրե, 1942, թթ. 193—194:

թյունների արդյունքները հայերի համար, ինչպես նշված էր նոյեմբերի 7-ի կառավարական հաղորդագրության մեջ, այնքան բարեհաջող կլինեին, որքան մեծ կլինեին նրանց դիմադրական ուժը:

Մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի ապագան շատ բանով կախված էր նաև քաղաքի իշխանություններից և ժողովրդից: Ինչ վերաբերում է ժողովրդին, քաղաքում մնացած բնակչությանը, ապա նրանք պատրաստ էին համախմբվել իշխանության շուրջ և աջակցել բանակին: Կան բազմաթիվ վկայություններ այդ մասին: Բերենք նրանցից մեկը. Ալեքսանդրապոլում կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի խորհրդական Շերմաղանյանի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 7-ի առավոտյան հեռագիրը՝ ուղղված Արշակ Զամալյանին: «Շտաբը իր տեղում է գտնվում: Արսենը զբաղված է իր ընթացիկ խնդիրներով, սակայն նա մնացել է համարյա մենակ՝ անզոր բավարարելու քաղաքացիների հարցուփորձերին: Քաղաքացիները բանակի համար ինքնակամ կերպով հաժարում են հաց, մսացու, ծխախոտ: Մի փոքր առաջ մի խումբ կանայք եկան շտաբ, ցանկություն հայտնեցին անձամբ տանել դիրքերում բաժանել հացը և ծխախոտը: Առայժմ այդպիսի աշխուժություն է տիրում Սեպուհի բանակի շուրջը: Քաղաքում չեն երևում գործադիր իշխանությունները, բացակայում են հատկապես միլիցիոներները: Չափազանց անհրաժեշտ է մոբիլիզացնել Երևանի մեր կուսակցական խմբերներին և բերել Ալեքպոլ: Մայրահեղորեն անհրաժեշտ է այստեղ բերել բեռնակիրներ՝ պահեստների ուղամամթերքը կայարան տեղափոխելու և Երևան ուղարկելու համար: Մանրամասնություններ չեմ հայտնում և չեմ ուզում գուշակել քաղաքի ապագան, սակայն անհրաժեշտ է իմ հաղորդած պահանջները բավարարել ամենաարագ կերպով: Ժամանակը թանկ է: Հակառակ դեպքում Ձեզ վրա կվերցնեք բարոյական պատասխանատվությունը»:

8 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 448, թ. 1:

9 ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, թ. 2:

Սակայն դժբախտաբար «հայրենիքը պաշտպանող բանակը» որպես այդպիսին արդեն գոյություն չունեւ, իսկ «գործադիր իշխանությունների բացակայությունը քաղաքը վերջնականապես մատնել էր անիշխանության»:

Նոյեմբերի 7-ի երեկոյան թուրքերը, իրականացնելով զինադադարի պայմանները, գրավում են քաղաքի բերդն ու կայարանը: Եվ նույն գիշերն իսկ խախտելով զինադադարի պայմանները՝ սկսում են բնակչության թալանն ու կոտորածը: Պարզ է դառնում, որ բնակչությունը մնացել էր բախտի քմահաճույքին: Ինչ վերաբերում է Հեռն Սարգսյանի զըլխավորած կռաւիցիին իշխանությանը, ապա այն շատ կարճ ժամկետում հեղինակագրվում է թուրքերի աշակցությունից օգտվող բուլղարիկների կողմից: Վերջիններս ձգտում էին դրավել իշխանությունը՝ կարծելով, թե դրանով միայն կարելի է փրկել բնակչությանը թուրքական սարսափներից և նրանք կոչ էին անում համախմբվել բուլղարիկների շուրջը և պահանջել խորհրդային իշխանության հռչակումը Ալեքսանդրապոլում:

Թուրքերը մի կողմից բուլղարիկյան քարոզչության շնորհիվ թուլացնում էին ժողովրդի կամքը, մյուս կողմից՝ փորձում զարգացնել ռազմական հաջողությունները: Այս նպատակով նրանք նոյեմբերի 8-ին նոր, ժանր պայմաններ են առաջադրում Հայաստանի կառավարությանը¹⁰:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, չկարողանալով ճիշտ գնահատել ստեղծված իրավիճակը, չի ընդունում այս պահանջները: «Ես լավ կհիշեմ այն խորհրդակցությունը, — գրում է Ալեքսանդր Խատիսյանը, — որ կայացավ նոյեմբերի 10-ի գիշերը, ժամը 3-ին, զլխավոր հրամանատարի սպայակույտի դահլիճում: Ժողովի բոլոր անդամները, բացի ինձից, արտահայտվեցան այն մտքով, որ

¹⁰ Լազյան Է., Նշվ. աշխ., էջ 196—197:

պետք է մերժել պայմանները և ուրեմն շարունակել պատե-
րազմը»¹¹։

Խորհրդարանի այս նիստում Խատիսյանը, առաջարկելով
հաշտություն կնքել, շատ ճիշտ է գնահատում ստեղծված
իրավիճակը։ Եղորթի և Ժողովրդի դրությունը,—ասում է
նա,—այնպես է, որ պատերազմի շարունակությունը ավելի
եւս կծանրացնի մեր երկրի վիճակը։ Զորքը չի կռվում։ Ազ-
դարնակչությունը փախչում է և կորչում նեղություններից,
ցրտից և սովից։ Թշնամին մոտենում է Ալեքսանդրապոլին,
որն այս օրերս կրնանի նրա ձեռքը։ Մյուս կողմից սպառ-
նում են բոլշևիկները։ Անկարելի է կռվել երկու ճակատ-
ներով։ Նա կարծում եմ, որ թշնամին կմոտենա Երևանին։
Կառավարությունը և պառլամենտի անդամները կթողնեն
քաղաքը, իսկ Ժողովուրդը կմնա անպաշտպան։ Ավելի լավ
է անել անխուսափելի զոհաբերություններ, քանի դեռ ուշ չէ,
քան թե կորցնել ամեն ինչ։

Ճիշտ է, թուրքերի պայմանները ծանր են, բայց չկան
բացարձակապես տվյալներ, որ մենք պետք է կարողանանք
ներանցից ազատվել»¹²։ Հարկ է լինում ուղղակի գործողու-
թյունների մի քանի օր, որպեսզի Հայաստանի Հանրապե-
տության կառավարությանը պարզ դառնար, որ հաշտության
կնքումն ամեն գնով անհրաժեշտ էր։ Նոյեմբերի 11—14-ը
տևած ուղղակի գործողությունների հետևանքով թուրքերը
գրավեցին Ալեքսանդրապոլի գավառը, որի անպաշտպան
մնացած բնակչությունը ստիպված հանձնվեց թշնամու ողոր-
մածությանը։ Նոյեմբերի 18-ին կնքված զինադադարի հա-
մաձայն զինված ուժերը հետ են քաշվում և զբաղեցնում
Որդնավ—Բաշ-Ապարան—Դանադիրմազ—Սոնգյուռու—Ղըր-
մըղլու—Ալագյաղ գիծը։ Տաճիկները բանակցությունների
նախօրյակին գտնվում էին Նախաճիկ կայարանի, Մեծ Պար-

11 Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զար-
գացումը, Աթլենք, 1930, էջ 168։

12 Նույն տեղում, էջ 230։

նի, Զրախի, Ղուղաթ, Ղուլիջան, Արթիկ և Սոնգյուռու գյուղերի սահմաններում: Այստեղից մինչև Բաշ-Ապարան և Թալին ընկած տարածքը համարվում է «չեզոք գոտի»: Այդ գոտու մեջ մտնում էին 45 գյուղեր, որոնք շուտով լցվում են Տաճկաստանից, Սարիղամիշից, Կարսից, Ալեքսանդրապոլից և այլ վայրերից եկած փախստականներով¹⁸:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը ռազմական տեսակետից որևէ անհրաժեշտություն չէր ներկայացնում, քանի թր մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետության պարտությունն արդեն կասկած չէր հարուցում: Ի դեպ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մերժել էր նոյեմբերի 8-ի վերջնագիրը և շարունակել պատերազմը ոչ այնքան հույսը դնելով հայոց բարոյալքված բանակի վրա, որքան դիվանագիտական միջնորդության, Կարծելով, թե Խորհրդային Ռուսաստանը և Անտանտը թույլ չեն տա Թուրքերի առաջխաղացումը, Հայաստանի կառավարությունը օգնության խնդրանքով նախ դիմում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա և Անտանտին: Սակայն նույնքան ծանր պարտություն է կրում նաև դաշնակցական դիվանագիտությունը: Թուրքերի առաջխաղացումը որոշ իմաստով մտնում էր թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանի և թե՛ Անտանտի քաղաքական շահերի մեջ:

Դաշնակիցները հույս ունեին, որ Թուրք-հայկական պատերազմում Թուրքերի առաջխաղացմանը կհաջորդի Թուրքական բռնության ընդլայնումը Անդրկովկասում, ինչը կհանգեցնի պատերազմի Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա այն տալով դիվանագիտական միջնորդության համաձայնությունը, ռազմական օգնությունը պայմանավորում էր Հայաստանի Խորհրդայնացմամբ: Մերժելով Խորհրդային Ռուսաստանի՝ Հայաստան զորք մտցնելու առաջարկը, Հայաս-

¹⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 127, թ. 167.

տանի կառավարությունը հնարավորություն է ընձեռում
 թուրքերին հանդես դալ որպես «հեղափոխական, ազատա-
 րար» բանակ, որի նպատակն է «փրկել հայ աշխատավորու-
 թյանը դաշնակցականների լծից և Հայաստանում բանվորա-
 գյուղացիական կարգեր հաստատել»։ Դեռևս 1920 թ. նո-
 յեմբերի 3-ին Քյազիմ Կարարեքիրը 11-րդ բանակի ռազմա-
 հեղափոխական խորհրդին հղած դիմումում դրում էր. «Ան-
 հրաժեշտ է Հայաստանը շուտ ազատագրել դաշնակցական-
 ների տիրապետությունից։ Մեր դաշնակից խորհրդային Ռու-
 սաստանը պետք է ձեռնարկի վճռական միջոցներ Հայաս-
 տանը դաշնակցականների տիրապետությունից ազատագրե-
 լու և կառավարության դեկը հանձնելու այն կուսակցությա-
 նը, որն անկեղծորեն հոգացել է հայ ժողովրդի իսկական
 կարիքների համար։ Թուրքական հեղափոխական բանակը
 իր կողմից պատրաստ է ամեն տեսակի աջակցություն ցույց
 տալ իր դաշնակցին»¹⁴։ Փաստորեն Ալեքսանդրապոլի գա-
 վառի պրավումը թուրքերի կողմից ստիպելու էր Հայաստա-
 նի կառավարությանը իշխանությունը խաղաղ կերպով հանձ-
 նել բոլշևիկներին։ Վերջիններս շատ զգույշ էին Կարմիր
 բանակի զինվորներ Հայաստան մտցնելու գործում, որպես-
 զի Անտանտին հնարավորություն չտրվեր Կովկասում ռազ-
 մական գործողություններ սկսել։ «ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կով-
 կասյան բյուրոյին և ՌեՖեշ-ի լիազոր Օրջոնիկիձեին ցու-
 ցում է տրվում Հայաստանում խորհրդային իշխանություն
 հաստատելու նպատակով այստեղ Կարմիր բանակի զորա-
 մասեր չմտցնել, դաշնակցականների հետ զինված ընդհա-
 րումների ոչ մի առիթ չստեղծել և առհասարակ չդիմել այն-
 պիսի գործողությունների, որոնք Անտանտը օգտագործեր
 Կովկասում պատերազմական գործողություններ սկսելու
 համար»¹⁵։

14 Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողո-
 վրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1964, էջ 339։

15 Նույն տեղում, էջ 134։

Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը ռազմական տեսակետից ոչ միայն անհրաժեշտ չէր, այլև էական նշանակություն չուներ, քանի որ բոլոր դեպքերում այն մնալու էր Հայաստանի կազմում:

Լեզրանը, նոյեմբերի 19-ին Օհանջանյանի և Տեր-Մինասյանի հետ հանդիպման ժամանակ, իմանալով նոյեմբերի 8-ի զինադադարի պայմանների մասին, հայտարարում է. «Եթե Հայաստանի կառավարությունը համաձայնել է Կարսը, Թուրքերին հանձնել, ապա ռազմաճակատի հետագա զորացման կամ ռազմական օգնության համար Ռուսաստանին դիմելու ամեն մի անհրաժեշտություն վերանում է, քանի որ Թուրքերն այս պայմաններում միշտ էլ խաղաղություն կկնքեն Հայաստանի հետ»¹⁶:

Պատահական չէր, որ թեև Ալեքսանդրապոլի գավառը գրավվեց Թուրքերի կողմից, բայց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով այն մնում էր Հայաստանի կազմում: Եվ չնայած որ այդ պայմանագիրը կնքվել էր արդեն իշխանություն չունեցող դաշնակցական կառավարության կողմից, նույնությամբ կրկնվում է 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի և հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերում: Այդ մասին է վկայում նաև Ալ. Խատիսյանը, որը 1921 թ. փետրվարի 20-ին Կ. Պոլսի «Պատրիարքարանում հավաքված բարեկամներու փոքրիկ շրջանակի մը մեջ» ասել է. «...երբ Քյազիմ Քարաբեքիբի մոտ կպնդեի, թե ռուս բոլշևիկ ներկայացուցիչ Մդիվանին պետք է մասնակցի րանակցություններուն ու Քարաբեքիբ կմերժեր, ըսի, թե պոլշևիկներն իրեն չեն ներեր այս բանը: Այն ատեն Քարաբեքիբ մտերմորեն պատասխանեց.— Դուք պետք է գիտնաք, պ. Խատիսյան, որ մենք նախապես համաձայնած ենք Մոսկվայի հետ՝ ստանալով Կարսի նահանգը, ավելին մեզ չեն տար, բայց եթե այժմ դուք շընդունեք մեր պայմանները,

¹⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, թթ. 129—134,

ես կքալեմ ավելի առաջ, փուլթ չէ, թե վաղը ստիպված ետ դառնամ»¹⁷:

Կարծում ենք՝ վերը նշված հանգամանքներով է բացատրվում Ալեքսանդրապոլում թուրքերի քիչ ուժեր երևան բերելու հանգամանքը: Ըստ Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնված տաճկական զորքերի մասին զեկուցման՝ տաճկական բանակը՝ օկուպացիայի ենթարկված մասերում հետևյալ պատկերն ուներ. «Ստրատեգիական վերջին կետը Ջաջուռի լեռնաշղթան էր, որի վրա հիմնված են սահմանապահ կայաններ, որոնք հաշվվում են մոտավորապես երեք հարյուր: Այնուհետև Ղաթախի, Նալբանդ կայարանները որպես չեզոք գոտու շրջան, ունեն միայն շատ քիչ թվով պահակներ՝ մոտավորապես հինգական զինվոր: Ջաջուռի լեռներից այն կողմը (դեպի Երևան դարձած) ռազմական վերջին կայանը հանդիսանում է Դյուզքենդ գյուղը, ուր տեղավորված է մոտ երեք հարյուր զինվոր: Այդ ուղղությամբ, որքան մեզ հայտնի է, վերջին ռազմական բազան Փավթառլի գյուղն է: Ալեքսանդրապոլից 16 վերստ հեռավորության վրա, ուր կան մոտ հազար զինվոր, պուլեմոտային մասեր և այլն: Այդ ընդհանուր գիծը՝ Ջաջուռից մինչև Փավթառլի և այնուհետև մինչև Աղին կայարանը, պահպանվում է սահմանապահ կետերով, որոնք տեղավորված են զբաղվող բարձր տեղերում: Ավելացնենք նաև, որ Ալեքսանդրապոլից 7—8 վերստի վրա գտնված Խլի Ղարաքիլիսա գյուղում նույնպես հաստատված է կայան, ուր կան մոտ հարյուր զինվորներ, սակայն այս կայանն ավելի նյութական պարենավորման աշխատանք է կատարում, քան ռազմական: Այս կայանը հավաքում է ամբողջ պարենը և ջրի այն կողմն է ուղարկում: Բուն Ալեքսանդրապոլում տաճիկներն ունեն շատ քիչ զինվորներ՝ յոթ հարյուր հոգի, որոնք զբաղվողապես տեղավորված են բերդում և կայարանում»¹⁸:

17 «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 24 փետրվարի, 1921:

18 Տե՛ս 22 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թթ. 10—11:

Ալեքսանդրապոլում թուրքական փոքրաթիվ ուժերի առկայության մասին է վկայում նաև Շիրակի նահանգապետ Կարո Սասունին. «Քաղաքի մեջ առաջին օրերուն թուրքերը հազիվ 500 զինվոր երևան բերին»:

Ատոր պետք է վերագրվեր այն տարածված լուրը, որով կքննադատվեր մեր զինվորական իշխանությունը, թե քաղաքը արված էր առանց կռիվի, 500 թրքական զինվորներու ժողովուրդը կդիտեր ու կդատեր ինչ-որ կտեսներ»¹⁹:

Թուրքերն, իհարկե, պատերազմը սկսել էին մեծ ուժերով՝ շնայած հայ բնակչության և հատկապես բարձր զինվորականության մեջ տարածված թյուր կարծիքին: Թե՛ թուրք և թե՛ հայ պատմաբանները, հենվելով արխիվային փաստաթղթերի վրա, գտնում են, որ թուրքերի ուժերը գերազանցում էին հայերին: Ինքը՝ Կարաբեքիր փաշան Հայաստանի դեմ հարձակման նախօրեին Անկարայում զինվորական բարձրաստիճան սպաների այն հարցին, թե «Կարաբեքիրը ունի՞ արդյոք բավականաչափ զորք և հավատացած է քեմալական զորքերի լիակատար հաղթանակին», պատասխանում է, որ ունի շորս դիվիզիա, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 8—9 հազար զինվորներից և աջակցություն կստանա թուրքական և քրդական ուժերից»²⁰:

Կարծում ենք, թուրքական ուժերի վերաբերյալ ունեցած թյուր պատկերացումը էական դեր է խաղացել հայոց բանակի բարոյալքման գործում: Արդեն հոկտեմբերի 14-ի անհաջող հարձակումից հետո ուժեղանում է խուճապը և դասալքությունը բանակի շարքերում: Իսկ Կարսի անկումից հետո այդ բանակն այլևս մարտունակ չէր: Եվ բնական է, որ Ալեքսանդրապոլում թուրքերը մեծ ուժերի կարիք չունեին: Մանավանդ որ ոչ միայն խորհրդային Ռուսաստանն ու Անտանտը չէին խանգարում նրանց առաջխաղացմանը,

19 Տե՛ս Սազունի Կ. Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», թիվ 9, Բոստոն, 1926:

20 «Մշակ», 5 նոյեմբերի, 1920 թ.:

այլև Ալեքսանդրապոլի բուլճեիկներն էլ էին օգնում: Թուրքերը հանդես դալով Հայաստանում բանվորագյուղացիական իշխանության հռչակման կոչով, ստանում են նաև Ալեքսանդրապոլի բուլճեիկների աջակցությունը: Վերջիններս, նոյեմբերի 5-ին դուրս դալով բանտից, սկսում են աջակցել թուրքերին Ալեքսանդրապոլն ու գավառը շրջափակելու գործում: Իսկ նոյեմբերի 17-ին թուրքերի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում հռչակում են խորհրդային իշխանություն:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պատրաստ չլինելով թուրք-հայկական պատերազմին, և չկարողանալով ճիշտ կողմնորոշվել ստեղծված միջադեպին իրադրության պայմաններում, ոչ միայն նոր տարածքներ է կորցնում, այլև հնարավորություն է ընձեռում թուրքերին ցեղասպանության ենթարկել արևելահայ մի խոշոր զանգվածի, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությանը: